

IZ VRHNIŠKE PRETEKLOSTI

RAFAEL OGRIN

Ko so se naselili Slovenci na kraju, kjer je stal nekdanj Nauportus, so prišleci našli tam, kjer se je svet začel dvigati, razvaline rimske utrdbe, nižje ob Ljubljani pa ostanke starega rimskega naselja.

Ker je bilo novo naselje vrh izvirov Ljubljance, so ga imenovali Vrhnika; razvaline na hribu so imenovali Gradišče ali kratko Hrib, kraj ob Ljubljani pa Breg. Breg in Hrib deli še danes potok Klis. Najrodovitnejša zemlja je ležala med Bregom in Hribom ob Vaškem potoku, ki se izliva v Klis. Tu je zrasel tretji, kmečki del Vrhnike, Vas.

Ime Vrhnike se pojavi v listinah šele v začetku XIV. stoletja. Vendar je gotovo, da je tam, kjer se je končala važna trgovska cesta in od koder se je odpravljalo blago dalje po Ljubljani, nastalo naselje vsaj tako zgodaj kot Ljubljana.

Kljub trškemu sodniku in sejmom pa je ostala še nadalje dolga vas, ki je stala ob Stari cesti in ob Vaškem potoku. Vas in Breg sta bila zemlja deželnega kneza, Hrib pa je bil cerkvena last. Tu se je okrog farne cerkve zbralo nekaj malih kmetov in bajtarjev.

Valvasor piše, da so leta 1325 gospodovali na Vrhniku Šempetrski gospodje in da je zadnji tega rodu umrl leta 1370. V ohranjenih listinah pa se imenujejo ob tem času Vrhniški gospodje, tako leta 1300—1308 Geyselprecht, leta 1318 Henrik in Gotfrid Vrhniški, leta 1408 pa Albreht Vrhniški.¹

Tudi ljudsko izročilo vé za vrhniške graščake. Njihov grad naj bi stal »sred Ulake planine nad Zgornjo Vrhniko«.²

Albreht Vrhniški, morda zadnji tega rodu, je bil bistriški nadarbenik in je leta 1408 prodal samostanu desetino na Vrhniki in sicer na Vasi in na Bregu, dalje v Verdu in na Mirkah za 24 goldinarjev, ki mu jih je moral samostan izplačevati vsako leto do smrti. Ta znesek je po svoji smrti namenil za blagor svoje duše in za duše svojih prednikov.³

Tedaj je bila Vrhnika že podložna neposredno Habsburžanom. Desetina je bila fevd, ki so ga dobili Vrhniški gospodje, bržkone še preden je Ulrik III. iz rodu Spanheimov

podaril leta 1260 ves desni breg Ljubljance od izvira tja do Podpeči z vasema Verd in Mirke vred bistriškemu samostanu. Albreht je prosil najprej vojvodo Viljema, Viridinega sina, da mu prodajo dovoli. Ker je Viljem še pred izdajo kupnega oziroma darilnega pisma umrl, je pismo potrdil njegov brat Leopold, vojvoda Notranje Avstrije. Po desetini, od katere je dobival bistriški samostan dve tretjini, župnik na Vrhniki pa eno tretjino, kar je veljalo do kmečke odveze leta 1850, se lahko sklepa, da so bile tedaj še vse vrhniške kmetije pod deželnim knezom in da je šele pozneje nekaj teh kmetij prišlo v druge roke.

Posestva deželnega kneza, ki so bila razdeljena na županstva, je upravljal vicedomski urad v Ljubljani. Več županstev skupaj pod posebnim oskrbnikom je tvorilo urad. Tak urad je bil v začetku XVI. stoletja v Rovtah in je obsegal županstva Vas na Vrhniki, Gornja Vrhnika, Dolnji in Gornji Logatec, Hotedršica z Ravnikom, veliko županstvo z vasi Medvedje brdo, Hlevni vrh in županstvo Žažar, torej vse vasi, ki so bile pozneje pod logaškim gospodvom. To se je raztezalo od Drenovega griča pri Vrhniki do Godoviča in od Sv. Jere na Hrušici do Št. Jošta.⁴

V prvi polovici XVI. stoletja so bili deželni knezi zaradi turških bojev v stalni denarni stiski in so zato svoja posestva zastavljali ali dajali v najem. Tako je Ferdinand I. dolgoval Erazmu pl. Scheyerju, stotniku v Senju, na plači in za vzdrževanje posadke v Senju, Otočcu, Starem gradu in Jablanici 10.000 gld in mu namesto plačila zastavil urad v Rovtah.⁵ Urad se je tedaj razdelil na dva urada, Logatec in Rovte. Po Scheyerjevi smrti leta 1547 mu je sledil sin Franc. Za njim je imel oba urada v zastavi najprej vicedom Jurij Hofer, nato sta prišla urada v roke idrijskega upravitelja Urbana Ainkhurna in leta 1591 v roke njegovega sina Jurija. Urban Ainkhurn je okrog leta 1587 sezidal logaški grad. Juriju je sledil Adam Moškon. Tako so se vrstili zastavniki drug za drugim in izkoriščali gospodstvo. Upravo

so prepuščali svojim oskrbnikom. Sami so skrbeli le za to, da so se jim dohodki pravočasno izplačevali. Seveda so oskrbniki skrbeli tudi zase in stiskali podložnike, povečevali jim tlako in jih trdo kaznovali. Leta 1603 so se podložniki pritožili nadvojvodi Ferdinandu, ki je njihovi pritožbi ustregel in naročil vicedomu Kobencu, da se logaški podaniki ne smejo obremenjevati preko mere in stare navade.

Vendar tudi podložniki niso bili ovčice, kakor si jih navadno predstavljamo. Tako je oskrbnik Serinc leta 1588 poročal vicedomu Bonhomu, da se v logaških gozdih vse vprek seka. Začeli so podaniki deželnega oskrbnika Volka grofa Thurna iz Križa. Sekali so ponoči. Ker se niso upali spraviti les naravnost na trg v Ljubljano, so ga prepeljavali po Ljubljani do Iga, kjer so ga prodajali. Nje so posnemali logaški podaniki na Vrhniki z izgovorom, da so oni še bolj upravičeni sekati les kot pa tuji podaniki, ki ne plačujejo logaški gosposki ne najemnine ne davka.⁶

Nadvojvoda Karel Štajerski in njegov sin Ferdinand II. sta v začetku XVII. stoletja prodala skoraj vsa svoja posestva na Kranjskem.⁷ Že zastavniki teh posestev so redkokdaj zapustili čiste račune. Vse pa so prekosalili novi lastniki, med njimi tudi knezi Eggenbergi, ki so leta 1624 kupili logaško gospostvo.

Eggenbergi so bili iz Radgone in so bili sredi XV. stoletja neznatni kramarji v Gradcu, kjer so se ukvarjali tudi z menjavo denarja. Pod cesarjem Friderikom III. je bil eden izmed njih predstojnik kovnice denarja in si je s kovanjem manj vrednih novcev nabral ogromno premoženje. Nato so hitro napredovali, postali so plemiči, baroni, knezi, v tridesetletni vojni celo vojvode Krumlovski na Češkem. Ivan Ulrich in njegov sin Janez Anton sta bila deželna glavarja na Kranjskem od leta 1602 do 1649. Antonov sin Ivan Seifrid in vnuk Ivan Anton Jožef pa od leta 1673 do leta 1714.⁸

Kot deželni glavarji niso pozabili na svojo osebno korist. Leta 1650 so imeli kar šest zastavljenih gospostev v svoji lasti: Lož, Postojno, Šteberk, Planino, Logatec in Belo peč. Na Štajerskem so bili po višini davkov na četrtem mestu. Na Češkem so imeli poleg mnogih gradov še 311 podložnih vasi. Po bogastvu so presegali bržkone celo Celjske grofe.

Svojo visoko službo so izrabljali in kakor tudi nekateri drugi kranjski velikaši, na primer Auerspergi, ostajali z dajatvami dolžni vicedomu. Zastavljena gospostva so namreč

plačevala vicedomskemu uradu tako imenovani urbarni davek, deželni blagajni pa druge davke. Že leta 1625 so odpisali Ivanu Ulrichu 1965 fl. Od leta 1624 do 1635 je bil spet v zaostanku za 6702 fl. Pet gospostev, med njimi tudi Logatec, je dolgovalo vicedomu tedaj skupno 19.756 fl. Ta znesek se je kot »neizterljiv« odpisal. Kakor pripominja takratni vicedomski seznam, je bilo upanje, da se bo odpisalo tudi 44 fl 43 kr, ki so jih dolgovali tudi trije pogorelci-podložniki na Igu. Po naslednjem vicedomskem seznamu zaostankov za leto 1645 do konca leta 1669 so Eggenbergi zopet dolgovali na dajatvah za svoja posestva Lož, Postojno in Logatec skupno 14.596 fl. Kdaj je bil ta znesek odpisan ali plačan, nisem zasledil. Okrog leta 1700 ni bilo več dolgov.⁹

Ko je Ivan Anton Eggenberg prodal gospostvo Lupoglav baronu Brigidu, se je celo zavezal, da ga bo ščitil za neplačane davke. Leta 1717 je umrl zadnji Eggenberg, star 13 let. Njegova mati je nato njih posestva na Kranjskem, Logatec, Planino in Šteberk prodala Kobencu. Tem so sledili leta 1825 grofi Koroniniji in leta 1846 knezi Windischgrätzki. Z njimi se je končalo logaško gospostvo nad Vrhniko.¹⁰

Poleg logaškega gospostva pa je imelo svoje podložnike na Vrhniki še nekaj drugih gospostev in graščin.

Knezu Eggenbergu je bilo leta 1622 podeljeno dedno točajstvo na Kranjskem. Z njim je bil v zvezi poseben fevd, ostanek nekdanjega velikega posestva gospodov Črnomaljskih. Ti so bili prvi dedni točaji na Kranjskem. To čast so izgubili zaradi »upora in izdajstva«, ki so ga zagrešili pod Ferdinandom II. Tako pravi dedno pismo, s katerim je bil ta fevd oddan Eggenbergom. Upor in izdajstvo Črnomaljskih je bila bržkone njih pripadnost k luteranstvu, zaradi katere so se tudi izselili iz dežele. Fevd je bil skrajno malenkosten. Njegovo imenje je bilo ocenjeno s 3 fl 18 kr in 1 pf in je obsegalo $2\frac{1}{3}$ kmetije na Vrhniki, v Landolu in Mirni peči. Na Vrhniki je bila le ena tretjina kmetije in 16 domceev, ki so bili večinoma na sedanjem Cankarjevem trgu in v rokah Kalinov, Hofmanov in Garzarolijev. Zanimivo je, da so dedni točaji oddajali te domce v fevd s fevdnimi pismi, pisanimi na pergamentu.¹¹

Nadalje je knez Eggenberg kupil leta 1699 še tako imenovano Kalinovo imenje, obstoječe iz dveh kmetij, sedem domceev in bajt.

Svoje podložnike so imeli na Vrhniki še graščine Čemšenik, Črnelo, Bokalce in Ore-

hek. Ob rektifikaciji leta 1756 je bilo posestno stanje na Vrhniki takole:

	Kmetije	Domci	Bajte
Logatec	5 ½	102	6
Dedno točajstvo	⅓	16	
Kalin. imenje	1 ½	6	1
Čemšenik		2	2
Črnelo	1		
Bokalce	3		
Čeplje	1 ¾	5	2
Škof. palatinat	1 ¾	23	2
Orehek		1	
Skupaj	14 5/6	155	15

Gračini Črnelo in Čemšenik pri Dobu sta bili nekoč last Lambergov Črnelskih, pozneje sta prišli v last Apfaltrerjev, ki so ju prodali Andriolijem in Rasternom.

Gračina Bokalce, ki je bila last baronov Strobelhofov, nato grofov Lambergov, je imela tudi imenje Čeplje, imenovano po majhnem dvorcu pri Glinici pod Toškim čelom, s katerim so Strobelhofi združili še vrhniški urad nekdanjega dragomeljskega gospostva, ki je bilo leta 1584 last Volka grofa Thurna iz Križa.

Gospostva Bokalce in Čeplje, Črnelo in Orehek so bila v začetku XIX. stoletja že v meščanskih rokah, le Čemšenik so imeli še vedno baroni Rasterni.¹²

Ko se je logaško gospostvo oddalo Scheyerju v zakup, je vicedomski urad izvzel deželsko sodišče za ta okoliš, ki je bilo tedaj na Vrhniki. Sodišče je ostalo na Vrhniki, kjer so bile velike zaloge žita, vina in drugega trgovskega blaga, ki se je tu pretovarjalo. Vicedomski urad je bil mnenja, da je deželsko sodišče potrebno na Vrhniki zaradi stalnih sporov med trgovci in tovarniki. Deželski sodnik je imel 52 fl plače, od tega 20 fl za vzdrževanje sodnega sluge in še nekaj drugih dohodkov kot stojnino na cerkvenih proščenjih, gostnino pri nadzorstvu gostiln in delež od denarnih kazni. Že leta 1574 je nižjeavstrijska komora dovolila, da se odda deželsko sodišče vicedomu Hoferju, tedanjemu zastavniku logaškega gospostva, v zastavo in je zato naročila, naj se ocenijo dohodki deželskega sodnika in zastavniku poviša zastavna vsota. Vendar je tedaj deželsko sodišče še nadalje ostalo na Vrhniki.¹³

Znana sta dva deželska sodnika na Vrhniki, Urban in Ivan Flach. Urban je bržkone sezidal hišo na Bregu, danes Cankarjev trg št. 8. Nad hišnimi vrati je še danes hišno znamenje, sestavljeno iz črk V in L (Vlah) in z letnico 1554.¹⁴

Ivan Flach je bil eden izmed znanih luterancev na Vrhniki in prijatelj bistriškega

priorja Gregorja, ki je bil zaradi luteranstva odstavljen. Ta mu je dal v najem velik kos zemljišča pod samostansko zgradbo za skrajno nizko najemnino 1 fl 30 kr. Da je bila ta glede na velikost zemljišča res premajhna, dokazuje to, da je samostan pozneje to najemnino povišal na 12 fl. Tedaj so plačevali bistriški podložniki za celo kmetijo le 7 fl najemnine. Imel je v najemu tudi žago v Verdu. Poleg Ivana Flacha so znani kot vrhniški luterani le še Ivan Hofman, Krčmar in Mihael Perko.¹⁵

Močno razširjeni pa so bili tedaj na Vrhniki štiftarji. Leta 1584 je dobil deželski sodnik Ivan Flach nalog, naj zasliši štiftarje, ki so hoteli na Košaci sezidati cerkev. Ko si je bil ogledal njihov shod sodnikov brat Krištof, rudarski sodnik v Idriji, so ga ženske napodile s kamni, za kar jih je hujskala žena župana Jelovška. Tudi deželski sodnik Ivan Flach si je ogledal shod na Košaci, kjer se je v soboto, 1. decembra 1584 zbralo ob mraku nad 300 oseb. Kakih 56 zamaknjencev se je premetavalo po tleh, da jih je bilo groza gledati, je poročal sodnik. Ko se je ta vračal s holma, so vrele še vedno nove množice na Košaco.¹⁶

Štiftarje so sicer uradno zatrli, njihova zamisel pa ni zamrla. Nekaj let pozneje, okrog leta 1640, je na Košaci že stala cerkev sv. Trojice, »kraljica vrhniška«, kakor jo imenuje Cankar. Sezidali so jo Vrhničani s prostovoljnimi darovi, za vzdrževanje pa so ji darovali travnik, na katerem se je lahko nakosilo do 10 voz sena.¹⁷

Prav ta čas so mali ljudje na Vrhniki pridno trebili Košaco ali kakor so jo imenovali, »Košatico«, in si delali majhne laze. Na Vrhniki je bilo leta 1765 kar 110 takih lazov, ki so bili njive siromakov.¹⁸

Leta 1591 je Ivan Flach kot deželski sodnik prisostvoval predaji logaškega gospostva Juriju Ainkhürnu. Take predaje so se vršile javno v prisotnosti podložnikov in županov. Prebralo se je pismo deželnega kneza, s katerim je pozival k pokorščini novemu gospodarju in prisotni so jo morali obljubiti.

Ivan Flach je bil tedaj dvojni sodnik, deželski in trški na Vrhniki. Kdaj je vicedomski urad predal deželsko sodišče logaškemu zastavniku, ni znano. Bržkone okrog leta 1600.¹⁹

Poleg Ivana Flacha so v XVII. stoletju kot trški sodniki znani po listinah še:

- 1618 Gašper Aluina,
- 1619 Jurij Schebrele ali Schubrele,
- 1638 Jurij Kunstl,
- 1645—1652 Gašper Hlebec,

1662 Hieronim Hofman,
1681 J. Garzarolli,
1692 Franc Garzarolli.

Podatki so skopi, ker vrhniški trški arhiv ni ohranjen.²⁰

Po ohranjenih listinah o posebnih pravicah drugih kranjskih trgov se lahko sklepa, da so tudi vrhniški tržani imeli pravico, voliti vsako leto svojega sodnika in imeli v lahkih kazenskih zadevah sodno oblast prve stopnje. V Državnem arhivu LRS je ohranjen načrt Vrhnike, narisani med leti 1770 in 1790, kjer je zarisani sramotni steber, ki je stal na sedanjem Cankarjevem trgu.²¹

Tržani so imeli pravico, da so o svojih trških zadevah sami odločali. Sodniki s svojimi prisledniki so nadzorovali težo kruha, žitne in vinske mere ter skrbeli za varnost pred ognjem.

Glede najemnine, davkov in drugih dajatev so ostali tržani podložni svojim gospodstvom, ki so sodila tudi v civilnih, zemljiških zadevah. Težje kazenske zadeve je obravnavalo deželsko sodišče, sprva na Vrhniki, pozneje pa v Logatcu.

Nadalje je imela Vrhnika pravico do določenega števila letnih sejmov in bržkone do enega sejma vsak teden. Sprva so bili letni sejmji ob nedeljah in praznikih, zlasti ob cerkvenem proščenju. Leta 1770 pa so bili sejmji ob nedeljah in praznikih prepovedani in prestavljeni na delovne dni.

Veliko dela so imeli sodniki zaradi lege trga ob glavni cesti, po kateri se je prenašalo ali prevažalo trgovsko blago in premikalo vojaštvo. Tovorniki so zakrivili marsikatera kazniva dejanja, ki jih je moral obravnavati nato sodnik. Odpirali so na primer sodčke, ki so jih prenašali in pili iz njih vino, primanjkljaj pa dolili z vodo. Kradli so žito in manjkajočo težo nadomeščali na ta način, da so žito namočili v vodi, da se je napelo. Nadalje so si tovarniki drug drugemu odjedali zaslužek, zaradi česar so nastali prepiri, ki so se čestokrat končali s pretepom. Trški sodnik je imel nalogo, da tovarnike za taka dejanja strogo kaznuje; za to mu je pripadla tretjina denarne kazni. Seveda je krivec moral povrniti tudi škodo.²²

Močno je zaposlovalo sodnike tudi vojaštvo, ki je zelo pogosto korakalo skozi Vrhniko ali pa prezimovalo v njej in v okoliških vaseh. Skrbeti so morali za njihovo prehrano, prenočišča in prevoz prtljage. Bila je to divja soldateska, pred katero ni bilo varno ne življenje ne imetje tržanov. Leta 1718 so na primer vojaki ubili županovega sina Štefana Jelovška in pisarja logaškega gospodstva Feliksa Jamška.

Pozimi ob snežnih zametih so morali sodniki skrbeti, da je bila cesta do Logatca prehodna za tovarnike in njihovo živino. Zato so morali preskrbeti tlačane za kidanje snega.

Leta 1562 je poročal vicedom Hofer na nižjeavstrijsko komoro, da imajo podložniki tega dela dežele veliko gotovine in živine. Le majhen del Vrhnčanov je kmetoval, večina je tovorila, čolnarila in pretovarjala blago iz skladišča na čolne in obratno. Za prenos tovara od Vrhnike do Trsta so tovarniki zaslužili leta 1624 v letnem času od 1 fl 12 kr do 1 fl 20 kr. Če pa so šli prazni v Trst in tovorili blago nazaj grede, pa so zaslužili 2 fl do 2 fl 20 kr. Pri tedanjih cenah, ko je veljalo kosilo 12 kr, bokal navadnega vina pa 6 kr, samo življenje ni bilo drago; zato pa so bili dražji drugi predmeti (tekstil, železni izdelki itd.). Pilo se je takrat mnogo: župnik, sodnik, župan, vsi so imeli gostilne, tihotapili so vino in kaj neradi plačevali vinski davec od iztočene pijače. Dacarji so imeli veliko dela in pisanja, da so izterjali zaostanke.²³

Poleg sodnika je imela Vrhnika še mitničarje in poštarje, o katerih pa bi bilo treba govoriti posebej.

OPOMBE

1. Schumi, Arhiv II p. 245 in Komatar, Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal — MMK 1900, 50. — 2. Franc Svetličič, Ukleti graščak, DiS 1905/600. — Zgornja Vrhnika je Stara Vrhnika. Sedanje ime te vasi je prestava iz nemščine: Alt Oberlaibach. V vrhniških matičnih knjigah so v latinščini pisali »ex superiore Verehnik«. Na sklepu poročne knjige za leta 1764 do 1785 so našteje farne vasi z nemškimi in slovenskimi imeni, med njimi »Dorf Alt Oberlaibach oder Gorena Verhnik«. Nemško ime je nastalo pač zaradi tega, ker Nemci niso mogli prestaviti krajevnega imena Gornja Vrhnika z Ober Oberlaibach. — 3. Drž. Arhiv Slovenije (DAS), Bistriški urbar 1729 III. — 4. in 5. DAS, Vicedom. arhiv, fasc. 46. Urbar urada Rovte iz 1552 in zastavno pismo. — 6. O logaškem gospodstvu gl. DAS, Vic. arh., fasc. 54/1 do 21. — 7. DAS, Vic. arh., fasc. 58 a. — 8. O Eggenbergih gl. Carniolia 1840-42. VI. Murko, Denar, str. 72; Klunov arhiv I. — 9. Davčni zaostanki: DAS, 5. imenjska knjiga in Vic. arh., fasc. 54 a in 52. — 10. DAS, Dežel. deska IV, fol. 475. — 11. Dedni uradi DAS, Guber. arh. et Dežel. glavarstvo. — 12. DAS, Rekt. akti Ob. V. 4, 285, 287, 295, 297; I. Kr 2 in 121. Dežel. deska V., VII. — IX. — 13. DAS, Vic. arh. 54/2 in 4. — 14. DAS, Vic. arh. 129 b. — 15. Gruden, Verske razmere bistriškega samostana v reformacijski dobi; DAS, Urbar bistr. samostana iz 1659. — 16. Štifterji: DAS, Stan. arh., 289 a fol. 1671-1684. — 17. Škof. arh., listina z dne 31. 5. fasc. Vrhnika I. — 18. DAS, Vic. arh. 54/6. — 19. DAS, Vic. arh. 54/11. — 20. Matič. knjige v vrhn. far. arhivu; DAS, Sta. arh., fasc. 294 a in b. 305 b. — 21. DAS, Cesta Lj. — Trst, mapa XIII/1. — 22. DAS, Stan. arh., fasc. 295 a/2247 do 2249. — 23. DAS, Stan. arh., 500 b/1175.